

RIZA TEVFIK BÖLÜKBAŞI

(1869-1949)

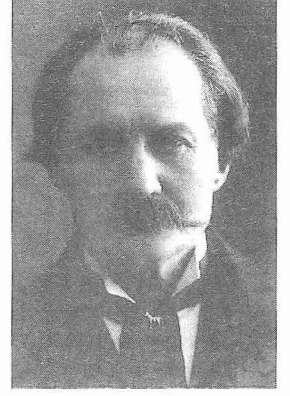
Feylesof lakabıyla tanınan
II. Meşrutiyet devri şairi,
edebiyatçı, felsefeci
ve politikacı.

Asıl adı Ali Rıza olup babasının kaymakamlık yaptığı Edirne vilâyetine bağlı Cısr-i Mustafa Paşa'da (bugün Bulgaristan'da Svilengrad) doğdu. Babası Arnavutluk'tan Debre-i Bâlâlı Hoca Mehmed Tevfik Efendi, annesi Kafkasya'dan kaçırılarak İstanbul'da bir konağa satılan Çerkez asıllı Münîre Hanım'dır. Öğrenimine Üsküdar Dağ Hamamı'nda babasının hocalık yaptığı Siyon Mektebi'nde başladı. Bir süre yine babasının yanında Beylerbeyi ve Dâvud Paşa rüşdiyelerine devam ettiyse de babasının İzmit'e savcı vekili olarak tayini üzerine tahsili yarım kaldı (1879). İzmit'te annesi sırtmadan öldü. Çocukluk ve ilk gençlik yılları ailenin göç ettiği Gelibolu'da geçti. 1884'te girdiği Galatasaray Sultânîsi'ne sadece bir yıl devam edebildi. 1887'de Mekteb-i Mülkiyye'ye kaydolduysa da bir talebe hareketine karışınca okuldan uzaklaştırıldı (1890). Sonunda bir hocasının tavsiyesiyle Tıbbiyye-i Mülkiyye'ye girdi. Buradaki öğrenimi sırasında zaman zaman yine bazı öğrenci olaylarına karıştı, bu yüzden birkaç defa hapse atıldı. Hayatının bir düzene kavuşacağı düşüncesiyle akrabaları tarafından 1895'te Dârülmualimât müdüresi Ayşe Sıdika Hanım ile evlendirildi. Tıbbiyenin son sınıfında iken II. Abdülhamid'in iradesiyle, 1897 Türk-Yunan Muharebesi'nde yaralı askerleri Manastır'dan İstanbul'a nakleden seyyar bir hastahane Fahri Paşa'nın yanında stajyer doktor olarak çalıştı.

Tıbbiyeden ancak 1899'da mezun olabildi ve Cenab Şahabeddin'in yardımıyla Karantina İdaresi'ne doktor olarak tayin edildi. Ayrıca İstanbul Gümrüğü'nde Eczâ-yı Tıbbiyye müfettişliğine getirildi; bir süre sonra Cem'iyet-i Mülkiyye-i Tıbbiyye'ye üye seçildi. Bu görevleri 1908 yılına kadar sürdürdü. 1903'te karısının ölümü üzerine Nazlı Hanım ile evlendi. 1907'de girdiği İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nde üst kademelerde görev aldı. II. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde Selim Sırrı (Tarcan) ile birlikte İstanbul halkına meşrutiyet ve hürriyeti anlatan nutuklar verdi. Aynı yıl yapılan seçimlerde Edirne mebusu olarak Meclis-i Meb'ûsan'a girdi. 1909'da İngiliz Parlamentosu'nun davetlisi olarak Talat Paşa başkanlığındaki bir heyetle birlikte Londra-

ya gitti. Birtakım pervasız hareketleri yüzünden kısa zamanda partili arkadaşlarıyla arası açılınca 1911'de parti içindeki muhaliflerin kurduğu Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na geçti. 1912'de Büyükkada'da yaptığı bir konuşma seçim usullerine aykırı bulunarak İstanbul mebusu Kozmîdi Efendi ile beraber bir ay kadar hapsedildi. Hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra propaganda konuşması yapmak üzere gittiği Gümülcine'de İttihatçılar'ın tuttuğu adamlar tarafından dövüldü. 1913-1918 yılları arasında politikadan uzaklaşarak tekrar Karantina İdaresi'nde çalışmaya başladı. Bir yandan da Rehber-i İttihâd-ı Osmânî Mektebi'nde felsefe dersleri verdi ve İstilahât-ı İlimiyye Encümeni'nde çalıştı.

1918'de Ahmed Tevfik Paşa kabinesinde Maarif nâzırı olarak politikaya döndü; aynı zamanda İstanbul Dârülfünunu'nda felsefe ve estetik dersleri veriyordu. Damad Ferid Paşa kabinesinde iki defa Şûrâ-yı Devlet reisliği yaptı (1919-1920). 1919'da Paris'te toplanan Barış Konferansı'na Osmanlı Devleti'ni temsilen önce danışman, ardından delege sıfatıyla katıldı. Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyette yer aldı (10 Ağustos 1920). Gerek Sevr Antlaşması'nı imzalaması, gerekse aynı günlerde Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketine muhalif bir tavır takınarak millî vicdanı incitecek yazılar yazması Dârülfünun talebelerinin tepkisine yol açtı. Yapılan protestolar sonunda Cenab Şahabeddin, Ali Kemal, Hüseyin Dâniş ve Barsamyan Efendi ile birlikte Dârülfünun'daki görevinden istifa etmek zorunda kaldı (8 Nisan 1922). Yakın arkadaşı Ali Kemal'in İstanbul'dan kaçırılıp Ankara'ya götürülürken İzmit'te linç edilmesi üzerine aynı âkibete uğrama korkusuyla 8 Kasım 1922'de bazı arkadaşlarıyla beraber Mısır'a gitti. Daha sonra Sevr'i imzalaması yüzünden Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 150'likler listesine alındı. Kahire'de karşılaştığı eski dostu Emîr Abdullah'ın davetine uyarak Ürdün'e gitti ve kralın divan tercümanı oldu; ayrıca Sıhhiye ve Âsâr-ı Atıka Müzesi müdürlüğü yaptı. 1934'te buradaki görevinden emekliye ayrılarak Lübnan sahilinde Cünye kasabasına yerleşti. 1936'da eşiyile birlikte Avrupa seyahatine çıktı ve bir yıl kadar İngiltere ile Fransa'da kaldı. 150'liklerin affına dair kanunun yürürlüğe girmesinden yaklaşık beş yıl sonra İstanbul'a döndü (1943). Burada gazetelerde edebiyat, sanat ve estetikle ilgili yazılar yayımladı. 30 Aralık 1949'da vefat etti ve Zincirlikuyu'daki Asrî Mezarlığa defnedildi.

Rıza Tevfik
Bölükbaşı

Türk kültür ve edebiyat tarihinde "feylesof" lakabıyla tanınan Rıza Tevfik bugün daha çok şair olarak hatırlanmaktadır. 1895'ten itibaren dergilerde önce Abdülhak Hâmid ile Hugo ve Lamartine gibi romantik şairlerin etkisi altında aruz vezniyle şiirler yayımlayan Rıza Tevfik asıl şöhretini 1913'ten sonra hece vezniyle yazdığı şiirlerle kazanmıştır. Millî Edebiyat akımının teşekkül yıllarına rastlayan bu tarihlerde hece vezni ve sade Türkçe ile o günkü Türk şiirinin en beğenilen örneklerini ortaya koyarken 1900'lerde Mehmed Emin'in başlatmış olduğu "parmak hesabı" şiiri de asıl yerine o oturtmuştur. Küçük yaştan itibaren halk kültür ve âdetleri içinde yetişen şair sanatkâr kişiliğiyle gelenekten ustaca yararlanmış, bu konuda yazdığı makaleleriyle şiir estetiğine bu doğrultuda sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Rıza Tevfik, felsefî ve dinî anlamda gerçeği aramak üzere başladığı araştırmaları sonunda Türk milletinin öz malı olan ve onun ruhunu en güzel biçimde dile getiren tekke ve halk edebiyatı örneklerini keşfeder. Milletten hâfızasındaki folklor malzemesiyle sadece halk şairleri ve Bektaşî derişlerinin elinde kalan halk ve tekke şiirlerini samimi ifadeleriyle Türk milletinin karakterini en güzel şekilde yansıtan örnekler olarak değerlendirir. 1914-1922 yılları arasında konuyla ilgili elliye yakın makale yayımlayan Rıza Tevfik'in bu yazıları, Millî Edebiyat hareketini fikrî planda hazırlayan ve bir kamuoyu oluşmasına büyük ölçüde yardım eden unsurlar arasında ele alınmıştır. Ancak onun âşık tarzı ve tekke edebiyatı geleneği konusundaki görüşleri uzun süre iyice anlaşılammış, zaman zaman devrin önde gelen Türkçüler'i tarafından tenkit edilmekten kurtulamamıştır.

Bütün bu hazırlığın arkasından onun bir devre damgasını vuran asıl sanatkâr şah-

siyeti tekke şairleri ve halk âşıklarının genellikle mûsîki eşliğinde okudukları divan, nefes ve ilâhi gibi şiirlerden yola çıkarak kaleme aldığı divan, koşma ve nefesleriyle belirir. Millî Edebiyat'ın daha yeni yeni teşekkül etmeye başladığı II. Meşrutiyet sonrasında onun bu tarz şiirler yazmak suretiyle Türk edebiyatının asıl kaynağına yönelmesi dönemin birçok şair ve aydını için yol açıcı bir rol oynar. Bu yıllarda hece vezniyle yazdığı lirik divan ve koşmalarıyla şöhret kazanan şair sanat anlayışı olarak sübjektivizmi benimser. Bundan dolayı şiirlerinde teşbih, istiare ve mecaz gibi edebî sanatlarla başvurmaz; doğrudan doğruya dış dünyadaki varlıkların ruhunda uyandırdığı tesirleri aksettirmek suretiyle daha çok izlenimlere dayalı bir sanat anlayışını savunur.

Rıza Tevfik dil, şekil ve üslup bakımından en mükemmel şiirlerini 1911-1922 yılları arasında yazar. Aruz vezniyle kaleme aldığı ilk denemelerinde daha çok ferdî ıstıraplarına bağlanabilecek bazı temalar çevresinde dolaşan şairin şiirlerine yeni konular girer. Bu dönemde ferdî ıstıraplarıyla birlikte içinde yaşadığı toplumun meseleleriyle de yakından ilgilenir; başta tarih, vatan sevgisi ve aşk olmak üzere toplumsal, dinî ve felsefî birçok yeni temayı işler. "Sfenks", "Gelibolu'da Hamzabey Sahili", "Selma, Sen de Unut Yavrum!" başta olmak üzere "Harap Mâbed", "Fikret'in Necip Ruhuna" ve "Uçun Kuşlar" adlı şiirleri onun en tanınmış eserleri arasında yer alır.

Doğu ve Batı dünyasına ait oldukça geniş bir felsefî birikime sahip olan Rıza Tevfik, yeni bir ekol kurmaktan ziyade mevcut felsefî bilgileri yorumlayarak bunlarla modern görüşler arasında dikkate değer benzerlikler üzerinde durmuştur. Bütün bu faaliyetleri yanında 1905'te Mehmed Emin'in şiirleri dolayısıyla dilde sadeleşme ve hece vezni üzerine Ömer Nâci ile, 1918'de Zerdüş'tün Türk asıllı olup olmadığı konusunda Sâmih Rifat'la, yine aynı yıl Tevfik Fikret'in inancı konusunda Babanzâde Ahmed Naim'le fikir tartışmalarına girmiş, bu tartışmalar sırasında bütün bilgi birikimini ortaya koyduğu dikkate değer makaleler yazmıştır.

Eserleri. 1. Textes hououûfis (I. Clément Huart'la birlikte, Leiden 1909). "Étude sur la religion des hououûfis" başlıklı ikinci bölümü (s. 220-313) Rıza Tevfik tarafından kaleme alınan eserde, bir kısım yazma metinlere başvurulmak suretiyle Hurûfliğin kurucusu Fazlullâh-ı Hurûfî ile bu

mezhebin inanç sistemi ve Anadolu'daki başlıca temsilcileri hakkında ayrıntılı bilgi verilmekte, eserde ayrıca Hurûfliği benimseyen Osmanlı şairlerinin şiirlerinden örnekler bulunmaktadır. **2. Felsefe Dersleri** (I, İstanbul 1330). Rıza Tevfik'in Rehber-i İttihâd-ı Osmânî Mektebi'nde vermiş olduğu ders notlarından meydana gelmiştir. "Mebhas-i Ma'rifet" adını taşıyan, genel anlamda bir felsefe tarihi mahiyetindeki eserin bu ilk cildinde felsefenin esas konusu ve belli başlı problemleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Eser aynı adla ve kısmen sadeleştirilmek suretiyle M. Münir Dedeoğlu tarafından yayımlanmıştır (Ankara 2001). **3. Mufasssal Kâmûs-ı Felsefe*** (I-II, İstanbul 1332 r., 1336 r.). Felsefe kavramlarına Osmanlı Türkçesi'nde karşılıklar bulmak amacıyla hazırlanmaya başlanan bir eser olup I. Dünya Savaşı ve Rıza Tevfik'in 1918'de tekrar politikaya dönmesi yüzünden tamamlanamamıştır. **4. Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi** (İstanbul 1334 r.). Türk edebiyatı tarihinde bir şairin felsefî görüşleri üzerine ilk defa yapılan bu tahlil denemesiyle Abdülhak Hâmid'in felsefî anlayışı ortaya konurken bir yandan da tasavvufî düşünce ile Batı felsefesine ait çeşitli konular tartışılmaktadır. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrâhim Sabri tarafından *ed-Đarîh (el-Melhametü's-şifriyyetül-küb-râ)* adıyla Arapça'ya da tercüme edilen eseri (İskenderiye 1979) Abdullah Uçman bir inceleme ve dizinle birlikte neşretmiştir (İstanbul 1984). **5. Mâba'dettabiyyât Derslerine Ait Vesâik** (İstanbul 1335). **6. Ontoloji Mebâhisi** (İstanbul 1336). **7. Estetik** (İstanbul 1336). Bu üç eser Rıza Tevfik'in Dârülfünun'da verdiği derslerin notlarından oluşmaktadır. **8. Bergson Hakkında** (İstanbul 1337). Yine Dârülfünun'da verdiği ders notlarından meydana gelen eser, Abdullah Uçman'ın kaleme aldığı bir incelemeyle birlikte Erdoğan Erbay ve Ali Utku tarafından aynı adla yayımlanmıştır (Konya 2005). **9. Rubâiyyât-ı Ömer Hayyâm** (Hüseyn Dâniş'le birlikte, İstanbul 1340/1922). Rubâî türü hakkında geniş bilginin yer aldığı eserde Rıza Tevfik, Hayyâm'ın rubâîlerindeki felsefî görüşleri ele alıp yorumlamıştır. Eser ilâvelerle beraber 1945'te yeniden basılmıştır. **10. Serâb-ı Ömrüm** (Lefkoşe 1934; İstanbul 1949). Rıza Tevfik'in şiirlerinin büyük bir kısmını bir araya getirdiği eski harflerle basılan kitabın ilk baskısında yetmiş üç şiir yer almaktadır. Rıza Tevfik'in ölümlünden kısa bir süre önce yapılan ikinci baskısında toplam 115 şiire yer verilmiş-

tir. Eser, daha sonra dergi ve gazete sayfalarında kalmış otuz kadar şiirin ilâvesiyle *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri* adıyla Abdullah Uçman tarafından yeniden yayımlanmıştır (İstanbul 2005). **11. Tevfik Fikret Hayatı, San'atı, Şahsiyeti** (İstanbul 1945). Rıza Tevfik, yakın arkadaşı Tevfik Fikret'in otuzuncu ölüm yıl dönümü münasebetiyle kaleme aldığı bu eserde Tevfik Fikret'in mizacı, sanat anlayışı ve dünyaya bakışı üzerinde durmaktadır. Abdullah Uçman eseri, Rıza Tevfik'in Fikret hakkında kaleme aldığı diğer yazıların da ilâvesiyle Tevfik Fikret'in doksananıncı ölüm yıl dönümünde yeniden neşretmiştir (İstanbul 2005). **12. Biraz da Ben Konuşayım.** Rıza Tevfik'in başta Sevr olmak üzere II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde içinde bulunduğu siyasî mahiyetteki olayları anlattığı hâtıratıdır. Daha önce *Yeni Sabah* gazetesinde tefrika edilen eser yazarın seksen yıllık hayatıyla hesaplaştığı ilk elden bir belge niteliği taşımaktadır (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1993). **13. Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makaleleri.** Rıza Tevfik'in gazete ve dergilerde çıkan elli kadar makalesinden meydana gelmektedir (haz. Abdullah Uçman, Ankara 1982; İstanbul 2001). **14. Şiiri ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî Fânî'ye Bir Mektup.** Rıza Tevfik'in 1935 yılında Lübnan'ın Cünye kasabasından yine kendisi gibi sürgün olan Antakya Lisesi edebiyat hocası Ali İlmî Fânî'ye hitaben yazdığı uzun bir mektuptur. Kendi şiir ve sanat anlayışı ile birlikte şiirlerinde yer alan bazı konuların da açıklandığı bu mektup Rıza Tevfik'in terekesinden kalan müsveddeleri arasından çıkmıştır (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1996). **15. Rıza Tevfik'in Sanat ve Estetikle İlgili Yazıları I** (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2000).

BİBLİYOGRAFYA :

Filozof Rıza Tevfik, İstanbul 1328; Ruşen Eşref [Unaydın], *Diğerler ki*, İstanbul 1334, s. 152-160; İsmail Hikmet [Ertaylan], *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1925, III, 798-812; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul 1936, III, 123-128; a.m.f., *Tevfik Fikret: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul 1963, s. 72-75, 117-119, 128-143; Ramazan Gökalp Arkin, *Rıza Tevfik: Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul 1939; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1486-1500; [Feridun] Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul 1943; Refi Cevat Ulunay, *Rıza Tevfik: Şiirleri ve Mektupları*, İstanbul 1943; Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Rıza Tevfik: Şiirler, Makaleler, Hâtıralar*, İstanbul 1950; Mustafa Ragıp Esatlı, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul 1950; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*, İstanbul 1952,

s. 186-187, 445-447; Yusuf Ziya Ortaç, *Portreler*, İstanbul 1960, s. 51-57; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966, I, 406-424; Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, İstanbul 1969, s. 175-181; E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (trc. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 78-80, 93-96; Mâhir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1975, s. 153-156, 285; Th. Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en Islam: Rıza Tevfik, penseur ottoman (1868-1949)*, Paris 1993, s. 329-448; Hakkı Süha Gezgün, *Edebi Portreler* (haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 1997, s. 248-251; Abdullah Uçman, *Türk Dilinin Sadeleşmesi ve Hece Vezni Üzerine Bir Münakaşa*, İstanbul 1997; a.mlf., *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 2004; Fevziye Abdullah Tansel, "Millî Edebiyat Devri Şiir Sahasında Âşık Tarzı Tesirleri", *Ülkü*, XIII/74, Ankara 1939, s. 155-166.

ABDULLAH UÇMAN

RIZÂEDDİN FAHREDDİN

(1859-1936)

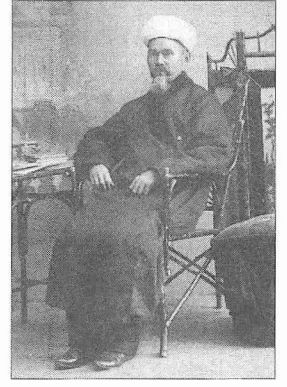
**Cedidci
ve ıslahatçı fikirleriyle tanınan
Tatar-Türk din âlimi,
müftü ve tarihçi.**

12 Ocak 1859 tarihinde bugünkü Tataristan'ın "Elmet rayonu" olarak anılan Bügülme ilçesine bağlı Kiçüçat köyünde ilimle uğraşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Tam adı Rızâeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin eş-Şirdânî'dir. On yaşında iken Tüben Şelçeli (Aşağı Çırşılı) Medresesi'ne gönderildi. Buradaki tahsil hayatı süresince birçok klasik eseri istinsah etti. 1884 yılından itibaren Gaspıralı İsmâil'in yönetiminde yayımlanan *Tercüman* gazetesi onu yeni fikirlerle tanıştırdı ve bizzat Gaspıralı ile mektuplaştı. Kazanlı din âlimi Şehâbeddin el-Mercânî'nin ıslahatçı fikirleriyle ilgilendi, Mercânî ile tanışmak üzere 1886'da Kazan'a gitti. Öğrenim gördüğü medresede 1887'den itibaren ders vermeye başlayan Rızâeddin bu dönemde ilk beş eserini kaleme aldı. Düşünce hayatında kalıcı izler bırakmış olan Cemâled-din-i Efgânî ile 1888 yılında Petersburg'da görüştü.

Öğrenci ve hoca olarak yirmi yıl kaldığı Tüben Şelçeli Medresesi'nden 21 Mayıs 1889 tarihinde ayrıldı, İlbek köyüne imam ve müderris olarak gönderildi. 23 Ocak 1891'de Çarlık Rusyası'nda yaşayan müslümanların dört dinî idaresinden biri olan Ufa'daki Orenburg Müftülüğü'ne kadı olarak atandı. Bu kurumda -Orenburg'da gazete yazarlığı yaptığı ve dergi çıkardığı dönem hariç- ömrünün sonuna kadar hizmet verdi. Bu görevde iken İslâm klasik-

lerini okuma, İslâm dünyasındaki fikir hareketlerini takip etme fırsatı buldu. *Âsâr* adlı biyografik eserinin dayandığı malzeme geniş ölçüde müftülüğün arşiv ve kütüphanesinden temin etti. Kadılık yaptığı dönemde yeğeni Fâtih Kerîmî ile birlikte o bölgede Hacı Abdülğani Efendi (Gani Bay) tarafından savunulan cedidci hareketi destekledi. İslâh-ı Lisân-ı Türkî, İslâh-ı Mekâtib ve Neş-i Maârif beyne'l-müslimîn adlı cemiyetlerin çalışmalarına katıldı. Bu arada Gaspıralı İsmâil ile münasebetini geliştirerek onun fikirlerinin bölgede yaygınlaşması ve hayata geçirilmesi için çalıştı. Kültürel kimlik, yenileşme ve kalkınma sorunlarını işlediği *Selime* ve *Esmâ* adlı hikâyelerini aynı dönemde yayımladı.

1905'teki birincil Rus ihtilâlinin ardından çarlığın benimsediği kısmen özgürlükçü politikalar müslümanlara kendi millî basınlarını kurma imkânı tanıyınca 1906 yılında müftülükteki kadılık görevinden istifa ederek gazetecilik yapmak üzere Ufa'dan Orenburg şehrine taşınan Rızâeddin Fahreddin, burada Fâtih Kerîmî ile birlikte şehrin müslüman eşrafından Ramioğulları (Remiyev) diye anılan iki kardeşin çıkardığı *Vakit* gazetesinde yazı yazmaya başladı. Aynı ailenin desteğiyle yayın hayatına giren *Şûrâ* dergisinde editörlük yaptı, çok sayıda makale ve biyografi yayımladı. Bu arada şehirdeki Hüseyniye Medresesi'nde hadis ve siyer dersleri verdi. Ekim 1917'deki Bolşevik İhtilâli'ni önceleri ümit ve sevinçle karşıladı, fakat hayal kırıklığına uğraması uzun sürmedi. 1918'de *Vakit* ve *Şûrâ*'nın kapatılması üzerine işsiz kalınca Ufa'daki kadılık görevine döndü. 1918-1919 yıllarında şehrin Kızılar ile Akklar arasında ele değıştirme mücadelelerine tanık oldu. Kızılar'ın şehri iki defa ele geçirme tehlikesine rağmen Ufa'yı terketmeye yanaşmadı. Âlimcan Barudî'nin 1921'de vefatının ardından ondan boşalan müftülük görevini vekâleten üstlendi. Aynı yıl bölgede korkunç bir kuraklık ve açlık baş gösterince Rızâeddin kurulan yardım komisyonunda görev aldı; bir yıl sonra Türk Hilâl-i Ahmeri'nden gönderilen yardımların temininde rol oynadı. 1923'te Ufa'da toplanan I. İslâm Nedvesi'nde Ufa müftülüğüne seçildi. 1924 Ağustosundan itibaren Ufa Müftülüğü'nün yayın organı olarak *İslâm Mecellesi* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. 1925'te Leningrad'da düzenlenen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi'nin 200. kuruluş yıl dönümü törenlerine şarkiyat uzmanı olarak çağrıldı, burada çeşitli bilim adam-

Rızâeddin
Fahreddin

larıyla görüşme fırsatı buldu. 1926'da Mekte'de düzenlenen İslâm Kongresi'ne Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği delegelerinin başkanı sıfatıyla katıldı. Hicaz yolculuğu İstanbul üzerinden gerçekleştiği için Rızâeddin başkanlığındaki heyet burada bazı Türk bürokratlarıyla görüştü. 1920'li yılların sonlarında Kremlin'in İslâm aleyhtarı politikaları etkisini iyice hissettirmeye başlamıştı. 1933'e gelindiğinde yüz binlerce dinî lider sürgüne gönderildi, yargılanmadan katledildi, on binlerce mescid kapatıldı. Rızâeddin bu gelişmeler karşısında protestolarını ısrarla sürdürdü. Hayatının son yıllarını maddî sıkıntılar içinde geçirdi ve kitaplarının bir kısmını satmak zorunda kaldı. 12 Nisan 1936'da Ufa'da vefat etti, vasiyetine uyularak buradaki umumi Tatar mezarlığına defnedildi.

Rızâeddin Fahreddin, Tatar Rönesansı'nın Abdülkayyûm Nâsîrî ve Mercânî'den sonra önde gelen şahsiyeti kabul edilmektedir. Aynı akıma mensup ıslahçı din âlimi Mûsâ Cârullah, Rızâeddin'in yakın arkadaşısıdır. Fikrî yapısını etkileyen en önemli kişiler ise Mercânî, Gaspıralı İsmâil ve Cemâled-din-i Efgânî'dir. Ahrîmed Cevdet Paşa, Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal ve Ahmed Midhat Efendi gibi Osmanlı müelliflerinin eserleriyle yakından ilgilenmiştir. Muhammed Abduh, Kâsım Emîn gibi Arap ıslahatçıları, Corcî Zeydân ve Ferah Antûn gibi hıristiyan müellifler de onu etkilemiştir. Yazılarında yeni Selefi akımın ıslahçı tutumunu benimsemiş, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ve Nakşî şeyhi Zeynullah Resûlî'ye duyduğu saygıya rağmen tasavvufa karşı mesafeli durmuştur. Kendisi de Gaspıralı İsmâil ve Mûsâ Cârullah gibi Türk dilinde birliği savunmuştur. Eleştirilerinde daima ılımlı bir üslûp benimsemiş, bu sebeple bazı kadimci âlimler arasında saygı ve güven kazanmıştır. Müftülük makamına gelen ikinci ıslahçı din âlimi olmasında bu tutumunun rolü olmuştur. Rızâeddin